

Botos Katalin:

Kényszerpályán – a rendszerváltás előzményei

(a közelmúlt gazdaságtörténete)

Mottó: Múltról – a jövőért

Sokan és sokat írtak már a magyar rendszerváltoztató folyamatokról, évekről, úgy vélem mégis kevesen értik, hogy *pontosan miben rejlettek* a meghatározó jelentőségű *gazdasági problémák*. Széleskörű azóta is a csalódás: a rendszerváltás nem azt hozta, amit vártunk... De ma sem világos a társadalom számára, hogy milyen *kényszerpályán* voltunk 1990-ben. Bár tudni vélik, mégsem igazán értik, milyen szerepe volt a külkereskedelemnek, a pénzügyeknek, *legfőképpen a külföldi eladósodásnak* a rendszerváltáshoz vezető folyamatokban. Népszerű könyvek, titkosszolgálati dokumentumokkal alátámasztott tényfeltárások ugyan megjelentek a közelmúltban a könyvpiacra (az „Impexek”; pénz kisíbolásáról a kommunista érában), de a gazdasági problémák nagyságrendjére még sincs elegendő magyarázat.

A rendszerváltáskor az öröklött terhek valóban rendkívül nyomasztóak voltak. Az összeomló szocialista gazdálkodás belülről, a Szovjetunió megroppanása és szétesése kívülről, további nehézségeket zúdított ránk. Azt tapasztaltuk, hogy Nyugaton nem értik (talán nem is akarták érteni) Kelet-Európa nehézségeit, amelyeket valójában Jalta és az évtizedeken át gyakorolt szocialista gazdaságvezetés okozott. *A volt szocialista országok mindegyike hasonló helyzetben volt*, az egyéni kezdeményező-készségek korábbi teljes elfojtása és a magántulajdon megszüntetése, valamint a szocialista piac igényeit szolgáló termelési szerkezet létrejötte következtében. *De mi egyenesen megbénultunk az eladósodás miatt.*

Sokaknak Nyugaton jól jött a kelet-európai régió, mint új piac, a saját termékeik számára. Ebben az új „gyarmatosításban” voltak hazai támogatóik is, akik a belpolitikai harcaikat külső segítséggel akarták megvívni. Nekik sem állt érdekükben az objektív helyzet feltárása. Kifizetődőbb volt 1990-ben a jelentkező nehézségeket egyszerűen a hatalomra került politikai erő ügyetlenségének betudni. De az is lehet, hogy valóban, az adott időben senki nem mérte fel kellően az igazi oksági kapcsolatokat... Antall József ugyan tisztában volt azzal, mekkora teher nehezedik az országra: *de annak pontos okairól* aligha volt hű képe. Azt gondolta, a szocialista rendszer maga volt az ok és a magyarázat – ami részben igaz is volt. De a teljes igazsághoz több kell.

Sokan már a *rendszerváltás* kifejezést sem tudták elfogadni, mivel *a szakmai elitek nem cserélődtek le*. Sőt, továbbra is pozícióban maradt az államapparátusokban a korábban politikai, gazdasági vagy szakmai alapon kinevezett befolyásos vezetők egy része. Volt ugyan egykori KGST-ország, ahol a korábbi hatalom képviselőit egyértelműen kiszorították a gazdasági és politikai életből, pl. az NDK. Csakhogy a mi számunkra nem volt egy *párhuzamos Magyarország*, ahonnan piacgazdasághoz értő, a demokratikus jogrendszert, és egyben a hazai viszonyokat is jól ismerő, nyelvünkön értő szakembereket lehetett volna „importálni”. Jogosan használjuk tehát a *rendszerváltás* kifejezést, annak ellenére, hogy 1990 után alig volt *elitcsere* a

gazdaságban. A változás ugyanis mindennek ellenére *mégis* forradalmi volt. *Rendszerbeli váltás* volt! Áttértünk a demokratikus politikai rendszerre, s a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra. Privatizálásra került az állami tulajdon.¹

De milyen módon! Részleges kárpótlással összekapcsolva. (Nem visszajuttatva az eredeti tulajdonosoknak a korábbi vagyonukat.) Ez utóbbinak egyébként kettős indoka volt: Egyrészt az állam súlyos eladósodottsága miatt *a nettó* állami vagyon erre *semmiképp nem adott volna lehetőséget*. Senki nem vette figyelembe, akkor se, és azóta se, hogy az állam adóssága az állami vagyont terheli. Nettó értéke emiatt anno erősen lecsökkent. Másrészt, a diktatórikus rendszer miatt *nemcsak azokat ért kár* a szocializmusban, akiknek *korábban volt vagyonuk*, hanem azokat is, akiknek a szocializmus évtizedei alatt *nem keletkezhetett vagyona...*, bármily ügyes lett volna is. Mert a keletkező és központosított jövedelmeket az állam másra fordította. Az erőltetett iparosításra, a hadiiparra, később pedig *a külföldi adósságszolgálat teljesítésére...* Ezért támogatta az MDF-kormány a részleges kárpótlás megoldását.

Tagadhatatlan, hogy a privatizáció során a korábbi elit a bennfentesek tájékozottságával gyakran a saját hasznára fordította a privatizációs ügyleteket. Azóta is sokan nehezményezik ezt. Fontos eleme volt a folyamatnak, hogy jelentős arányban *külföldiek voltak – éppen az adósság-csökkentés miatt – a vásárlók...* Ezt is felróják a polgárok. Az ország ilyen módon történő „kiárusítását” ugyanis a mai napig nem tudja a közvélemény megemészteni.

Ezért rendkívül fontos, *még ennyi idő után is*, hogy a rendszerváltást megelőző időszak gazdaságtörténetét világosan megértsük. Hogy mi kényszerített bennünket olyan lépésekre, amilyenekre, és mi minden „sikerült félre” – a kormányzati szándék ellenére – az első évek során.

Egy publikációban részletesen elemeztem az eladósodáshoz vezető okokat, amelyek a szocialista együttműködés mechanizmusából fakadtak.² Ezt majd röviden összefoglalom az alábbiakban; de előbb még magának az 1968-as magyar reformnak a sajátosságaival érdemes egy kicsit foglalkoznunk. Továbbá, kissé részletesebben szeretném majd tárgyalni a nyugati hatásokat; az USA szerepét a mi 1970-es évekbeli gazdasági körülményeink alakulásában.

A 68-as magyar reform kritikus pontjai

A direkt tervutasításos rendszer csődjét már a hatvanas években belátta az ország gazdasági vezetése. A politikai vezetés nem volt azonban teljesen tisztában a helyzettel; a Marosán Györgyök és Komócsin Zoltánok reménytelenül demagóg nézetek foglyai voltak. A Nyers Rezső vonal előtérbe kerülése után azonban az ún. új gazdasági mechanizmus, a Párt politikai vezető szerepének megőrzése mellett megnyílt az indirekt irányítás, ösztönzők, „gazdasági emelők” alkalmazásának lehetősége. Körülbelül olyanformán megvalósítva, mint napjainkban

¹ Mihályi Péter: A magyar privatizáció enciklopédiája. Pannon Egyetemi Kiadó, 2010.

Voszka Éva: Fakó minden teória. A privatizáció és a ... Publ.arch. penzugyutato.hu › sites › files › Fako_minden_teoria_0

² Botos Katalin: A magyar eladósodás okai. Valóság, 2019 június.

a kínai politika. Igaz, akkor még a magántulajdon lehetősége nem volt bekalkulálva... (Tudom, hogy sokakat megmosolyogtat, ha azt mondom, a *kínaiak tőlünk tanultak*... Pedig igaz.) A nyolcvanas években kínai delegáció jött Magyarországra, tanulmányozni, hogy hogyan működik a magyar rendszer... A Pénzügykutató Intézetben is jártak annak idején, mint a reform fontos műhelyében. Azt kívánták megtudni, hogyan lehet úgy piacósítani, hogy közben a Párt vezető szerepe fennmaradjon, de a hatékonyság jelentősen javuljon.) Talán a mai olvasónak nem érdektelen felidézni, mi volt az un. Új Gazdasági Mechanizmus. Történések természetesen tudják, sőt, az idősebb generáció is, mégis, érdemes összefoglalni a lényegét.

Korábban a Tervhivatal a vállalatoknak részletes naturális mutatókban adta meg, mit és mennyit kell gyártaniuk. A terv teljesítésében voltak érdekelték; az ötvenes években, különösen az elején, ha nem teljesítetted a tervet, szabotórnek tartottak, s könnyen börtönben találtad magadat. Még halálbüntetés is volt az ötvenes években szabotázsnek minősített akciókért...

A diktatúra úgy gondolta, mindenkinek meg tudja mondani, mire van szüksége. Később érzékelték, hogy a Központi Hatalom nem képes minden részletet átfogni; ezért álltak át a hatvanas évek végén az érdekeltséget bizonyos mértékig bekapcsoló mechanizmusra. A vállalatokat érdekeltté tették a pénzben kifejezett eredményben, oly módon, hogy a vállalati eredményből a dolgozók is, az üzem maga is részesedett (Részesedési és Fejlesztési Alapok). Érdemes volt többet termelni, s azt – esetleg – jobb áron eladni. Akár a szocialista piacon is! Az érdekeltség miatt nőtt a szállítási kedv a KGST-országokba, mindenekelőtt a Szovjetunióba; így a szovjetbarát pártvezetők is elégedettek voltak...

Korábban belföldön diktált árak léteztek, de az új mechanizmusban a szélesedő termékválasztéknál a vállalatoknak lett bizonyos szabad kezük az árak meghatározásában. Arra azonban ügyelt a politikai vezetés, hogy a fogyasztói árak ne vezessenek inflációhoz; ezt a fogalmat egyébként hallani se akarták. (A Pénzügykutató Intézet vezetését 1975-ben elvállaló Hagelmayer István egyetemi tanárnak még azt sem akarták engedélyezni, hogy ezt a fogalmat „a szocialista rendszer viszonyai között” egyáltalán vizsgálja...) Hasonló tabu-téma volt a forint konvertibilitása. (Látni fogjuk majd, hogy éppen ezek a témák voltak a rendszer csődjéhez vezető út két legfontosabb kérdései!)

Természetesen, volt az évtizedek során a szocializmusban is bizonyos árszint-emelkedés; de a gazdaságpolitikusok vigyáztak arra, hogy a béremelésekkel ezt nagyjából kompenzálják. (Kádár János minden árkorrekciónál számonkérte az árváltozásokról döntő TÁTB-bizottságon, hogy hogyan alakul egy kétgyerekes munkáscsalád életszínvonala...) A Kádár-korszak gulyáskommunizmusának ez volt a bázisa: *a reálbérek lassú emelkedése*.³ Mivel nem csupán a hazai fogyasztói árakról, hanem a külkereskedelmi árakról is szó volt, ezért a reform egyik kulcskérdése éppen a valuta-átváltás, azaz, *az árfolyamok kérdése* volt. Nyilvánvalóan nem volt alkalmas az arany-alapon rögzített hivatalos Ft-árfolyam a külföldi valutabevételek és kiadások

³ Botos, József and Botos, Katalin (2023): Politikai ciklusok – statisztikai adatok. Világpolitika és a Közgazdaságtan, 2023, 2 (3). pp. 94-108. Budapesti Corvinus Egyetem. <https://unipub.lib.uni-corvinus.hu> › ...

átszámítására (forintosítására); ezért kialakították az ún. devizaszorzókat. Úgy számították ki, hogy megvizsgálták, mennyi hazai forint-ráfordítással tudják kitermelni a külföldi árakat, amit az exportnál elértek. A hazai árak és az elért exportár hányadosa volt tehát a devizaszorzó, azaz, *a kvázi-árfolyam...*

Mellesleg, már az is *politikai kérdéssé vált*, hogy a „kitermelési mutatók” homlokegyenest *eltérő arányokat mutattak, mint a hivatalos Ft/\$ illetve Ft/Rb árfolyamok*. A Szovjetunió ugyanis a *rubelt* arany-alapon erősebb valutának deklarálta, mint a *dollárt*. Akkor 0,9 rubel = 1dollar volt a hivatalos arány a két külföldi valuta között; a magyar kitermelési mutató szerint viszont 40Ft/rubel, és 60Ft/dollar arány jött ki. Az ebből adódó *keresztárfolyam 1,5 Rb/\$ lett*, vagyis, világosan kitűnt, hogy *a rubel lényegesen kevesebbet ér a dollárnál*. Hiszen már régen nem a valuta mögötti aranyfedezet határozta meg a valuta tényleges értékét, hanem az érte vásárolható termék-tömeg...

Természetesen, a lengyeleknél is, ahol hasonló mechanizmussal kísérleteztek, mint mi, ugyanilyen eredmények születtek. Csak a szovjet kommunista vezetés nem akarta érteni az idők szavát... Makacsul ragaszkodott a marxi tanokhoz: az arany a pénz...A kereskedelemben alkalmazott ún. *transzferábilis rubel* azonban *nem volt igazi pénz, csak elszámoló eszköz*. De még ezt se volt illendő kimondani, bár azt egy magyar pénzügyes kutató, Ausch Sándor, majd tanársegédjeként jómagam, kimondtuk, már a hetvenes évek elején... (Ausch Sándort 1971-ben a Dunából fogták ki... Én folytattam az egyetemen ezeket a kutatásokat. 1970-es években több publikációm jelent meg, és a kandidátusi értekezésem. Igaz, azt titkosította is az Akadémia, az Országos Tervhivatal elnökhelyettesének utasítására.) Andropov pedig, az 1981-ben designált szovjet első titkár a 80-as évtized elején megtiltotta a magyar Pénzügyminisztériumnak, hogy ilyen témával foglalkozó írásaimat – korábban több is volt – publikálják. (Csak halála után jelenhettek meg ismét ilyen témájú kiadványaim...)

A nyugati szakértők ugyanakkor kifejezetten támaszkodtak a munkásságomra: a magyar reform két évtizedéről szóló, Glasgowban 1989-ben kiadott tanulmánykötet a devizaárfolyamokról, a rubel-forint viszonyról, az én tanulmányomat is tartalmazta.⁴ (Nem csoda, hogy a szovjet titkosszolgálatok számon is tartottak: 1990 elején, amikor a választások előtt egy háromtagú MDF delegációval – az SZKP meghívására – Moszkvába kiutaztunk, *név szerint* engem kerestek a hangosbemondóval a repülőtéren...)

A glasgowi előadásom és publikációm legfontosabb mondanivalója a következő volt: A magyar új gazdasági mechanizmus a gazdasági reform terén *fél munkát végzett*. Nem érintette valutakonvertibilitás (és a tulajdon) kérdését. A devizaszorzók, a kvázi árfolyamok ugyan tényeken, számításon alapultak, de a későbbiekben, az olaj-árrobbanást követően, 1977-ben adminisztratív intézkedéssel, mégis, egyszerűen *felértékelték* a forintot a külső valutákkal szemben. A piaci értékítélettel ellentétben! Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy egy jelentős cserearány-romlást szenvedő gazdaságban nem lehet azt állítani, hogy a valuta erősebb lett,

⁴ Hungary, the second decade of economic reform / edited by Roger Clarke; contributors: Katalin Botos ... [et al.] Longman - St. James Press, National Library of Australia. <https://nla.gov.au/nla.cat-vn241273>

mint korábban... Csakhogy a szovjet energiaárak megrágulása megemelte volna a hazai árakat, s ez nyílt inflációs hullámot jelentett volna. Az akkori pénzügyi vezetés ezért adminisztratív úton felértékelte a magyar forintot, azzal az ideológiával, hogy „megállítjuk a világpiaci infláció begyűrűzését a magyar gazdaságba.” Ezt a „tudományoskodó” érvelést Hagelmayer István, a Pénzügykutató Intézet vezetője, egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemlében megjelent cikkében világosan cáfolta... A karaván azonban haladt...

A vállalatok ily módon *forintban* kevésbé érzékelték az importárak drágulását. Igaz, export-deviza árai átszámítva forintban ugyancsak kevesebbet hoztak a vállalatnak; így a magyar vállalatok erőteljes exportár-emelésre voltak szorítva. Amennyiben erre módjuk volt...

A KGST-mechanizmus és az eladósodás

Tudni kell ehhez, hogy a KGST-ben alkalmazott ún. *bukaresti árelv* a világpiaci árak alakulását követte. Homogén termékeinknél, amelyeknek tőzsdei ára volt, az említett ár-emelésre nem volt mód; ott adott volt a tőzsdei adat. A feldolgozóiparban, a gépiparban, azonban mindenféle trükkel megpróbálkoztak. A KGST-ben ugyanis a műszaki paraméterek is szerepet játszottak az ármegeállapításban. A magyar feldolgozóipari vállalatok igyekeztek ezért minőség-javítást elérni a termékeiken, s ennek céljából konvertibilis valutáért vásároltak licenceket, alkatrészeket, amelyeket beépítettek a keleti exportra menő termékekbe. Ezekért a termékekért a korábbiaknál jobb árat igyekeztek kérni; s gyakran eredménnyel. A gépipari árszint vizsgálatok – melyeket Botos József végzett el – ezt egyértelműen kimutatták.⁵ Annál is inkább, mert a valutafelértékelés forintban a tőkés importot is olcsóbbá tette, s is így, forintban, *a vállalatnak jól megérte!* Azt azonban szinte senki nem figyelte, hogy ennek tömeges gyakorlása milyen hatással lesz a magyar deviza-mérlegre. (Csak a MNB foglalkozott ilyen kérdésekkel...)

A legnagyobb gazdasági probléma éppen ezért *a két külpiac alapvető elszakadása miatt* jelentkezett. Ezt *üzemgazdasági szinten, forintban kalkulálva* kevesen érzékelték. Szinte senki...

A hazai mechanizmus reformnak nagy korlátja volt a KGST-külkereskedelem naturális jellege. A partner gazdaságokban darabra, típusra meg kellett adni a szállítandó termékeket, a hosszúlejárátú, majd éves államközi szerződésekben. Nehéz ma elképzelni, de a szocialista blokkban negyven éven át a kereskedelem *országok közötti barterben*, árut árura cserélő megállapodásokban bonyolódott. Nem pénzzel fizettünk, noha ún. transzferábilis rubelben voltak kifejezve az árak, amelyek, mint említettük, a világpiacról származtatott, átszámított árak voltak. Hanem áruért - áruval...

Feldolgozóiparunk alapvetően a szocialista piacra termelt. Az agrárium még csak tudott volna eladni (adott esetben többet is) a nyugati piacokon, de termékeink döntő részét a szocialista piacra voltunk kénytelenek irányítani. Hiszen kőolajat *csak akkor szállítottak a szovjetek*, ha

⁵ Botos József: Nemzetközi versenyképesség elemzés (Tények és adatok a XX. század második feléből) PHD értekezés, SZTE GTK Doktoriskola, 2001.

cserébe a „nagy barterben”, az államközi egyezményekben, mi *agrárterméket* szállítottunk. A hús, gabona ún. *kemény terméknek* számított.

Az energia megszerzése alapvető fontosságú volt a gazdaság számára. Még a mezőgazdaság sem tudott nyugati import nélkül működni! A magyar agráriumban is szükséges volt import fertilizáló szereket behozni (pl. a német Degussa cégtől, „aranyáron” vásárolva); vagy az amerikai kombájnokat, majd alkatrészeit devizáért megvásárolni. A magyar társadalom foglalkoztatását viszont elsősorban az ipar, jelentős részben a gépipar biztosította. Termékei nem voltak annyira korszerűtlenek, mint ahogyan ezt a rendszerváltás utáni gazdasági értékelések idézik. Voltak jelentős számban viszonylag korszerű gyártmányaink, bár nyilván nem voltak annyira piacképesek, hogy Nyugaton minden további nélkül eladhatók legyenek. Az energiáért cserébe azonban nem fogadták el ezeket a termékeket a szocialista partnerek: a gépexporttal szemben nekünk is gépeket kellett importálni, mert a partnerek is el akarták adni saját, nem túl korszerű gépipari termékeiket. Hiszen a feldolgozóipari foglalkoztatás náluk is fontos volt.⁶ Különböző kedvezményes konstrukciókkal igyekezett az akkori magyar vezetés a szocialista gépimportot ösztönözni, hogy a vállalatoknak megérje azt beszerezni. (A 68-as reform értelmében, már utasítani nem lehetett a vállalatainkat...)

Azért tehát, hogy a gépipari termékek *viszonylagos* korszerűsége, eladhatósága a szocialista piacon bizonyítható legyen, jelentős mennyiségű, konvertibilis devizáért vásárolható alkatrészt építettek bele a végtermékekbe. (Pl.: az Ikarus buszokba, MAN motorokat). Miért fontos ezt figyelembe venni? Mert ezeket a devizáért beszerzett alkatrészeket, *rubelben elszámolt* termékekbe építve cseréltük tovább. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a feldolgozóipari export nagy részénél olyan *valutaátváltást* valósítottunk meg, amelynél *konvertibilis devizát nem konvertibilisre cseréltünk*. Ugyanakkor, a kapott rubel-bevétekből nem tudtuk a szükséges dollár-importot finanszírozni. Ahhoz bizony a nyugati piacokon „kitermelt” – netán adósság fejében megszerzett – devizára volt szükség! „Transzferábilis” rubelért nem adtak nyugati gépet, gépalkatrészt, vagy vegyszert Magyarországnak! Próbálkozott ugyan a magyar külkereskedelem a Szovjetunióból beszerzett energiahordozók re-exportjával Nyugaton, hogy konvertibilis devizát szerezzen. Természetesen ezt a szovjetek hivatalosan nem engedték (de némi feldolgozással csak sikerült). Mindenesetre, ha megnézzük a külkereskedelem relációnkénti egyenlegeit, láthatjuk, hogy az árukön keresztül történő „valutaátváltás”, dollár-rubel konverzió, mindenképpen jelentősen *hozzájárult dollár-relációjú nemzetközi eladósodásunkhoz*.

Kérdezhetik: ezt *nem látták* a felső vezetők? De, igen, *valamennyire* látták. Jelentőségét azonban nem értették. Ugyanis, amíg a szocialista piac be nem fulladt, addig *forintban nagyjából egyensúlyban volt a gazdaság makro-mérlege*. Úgy tűnt, hogy az export-importunk végül is kiegyenlített. Csak éppen a nyugati relációban deficit, hiány, a keleti, rubel- relációban meg aktívum, azaz többlet volt. A pénzügyekhez kevésbé értő politikusoknak, de vállalati gazdasági vezetőknek is, nehéz volt elmagyarázni, hogy az utóbbi, azaz, a szocialista aktívum, soha nem tette visszafizethetővé a konvertibilis valutában keletkező deficitek felvett

⁶ Ha valakit érdekel ma ennek a kornak a külkereskedelme, a Valóság 2018/10 számában olvashat róla. (Botos Katalin: A KGST korszak külkereskedelme. Tények és anekdoták.)

hiteleket! Jól megtanulták a reform érdekeltségi rendszerét, de *csak forintban tudtak gondolkodni...*

Ráadásul, éppen a szocialista piacokra gyártó cégek voltak hazánkban a *foglalkoztatás* zászlóshajói. Nemcsak gazdasági, de politikai érdek is volt tehát, hogy ezek a gyárak működőképeseek maradjanak. Az országban nyomban munkanélküliség lett volna, ha becsődölnek. Hiszen láttuk, lett is a rendszerváltás után összeomlás, amikor ezek a cégek már nem tudtak a KGST piacra eladni. (Pontosabban: a KGST összeomlása után keleti partnereink – deviza hiányában – valóban nem tudtak fizetni nekünk.)

De vajon nem lehetett volna korszerűsíteni ezeket a magyar feldolgozóipari egységeket, úgy, hogy versenyképesek legyenek más piacokon is? Bizonyára, igen. Úgy tűnik, valami ilyesmit tűzött ki célul az 1970-es évek elején a magyar kormányzat; bár elsősorban akkor is a szocialista export minőség-javítására gondolt. Például, a tervezett könnyűipari rekonstrukcióval.

Az 1973-as olajár-robbanás azonban megdrágította a korábbiakhoz képest az addig előnyös szovjet kőolaj- importot. Úgy, hogy nem győztünk az ellentételezés fejében, évről évre többet szállítani a szovjet piacra. A cégek természetesen, mint láttuk, maguk is rajta voltak, hogy benmaradjanak a szocialista piacon, hiszen forintban ez kedvező volt a vállalatok számára. Mivel a forint nem volt konvertibilis, így vállalati szinten nem érzékelték a deviza-problémát. És másutt még olcsón se tudták eladni a nem eléggé korszerű termékeinket, különösen nem olyan *nagy tételekben*, mint a Szovjetunióban. Gondoljuk meg: 13000 db buszt termeltünk, s döntő részét a szovjet piacra szállítottuk! Hova máshova tudtunk volna hirtelenjében *ennyit* eladni?! (Egyszer sikerült, egy tendert megnyerve, a görögöknek vagy 2000 darabot értékesíteni. *Egyszer, és soha többé...* Mert hamar kiderült a buszok környezetszennyező volta. Kimutatták állítólag, hogy szürkébb lett az Akropolisz a kibocsátott égéstermékektől...)

Azaz, kulcskérdés volt a foglalkoztatásban (a nem eléggé korszerű) magyar feldolgozóipar *szocialista piacainak a megtartása*. Ez viszont folyamatosan növelte (a beépített konvertibilis deviza alkatrészek miatti) hiányt az ún. tőkés kereskedelemben. Utóbbi pedig egyre tovább hizlalta deviza-adósságainkat. Ördögi kör! Ilyen *gazdasági szerkezet állt rendelkezésünkre a rendszerváltás küszöbén*.

A legsúlyosabb dolog az volt, hogy ez a kialakult deviza-adósság hólabda-effektus módjára hízott, évről évre, tovább, konvertibilis devizában. Évről évre a növekedés jövedelem-többlete kiáramlott az országból. Az emberek szorgalmas munkájának gyümölcse egyszerűen kifolyt a magyar gazdaságból... S ezt a magyar polgárok nem tudták. Nem értették, hogy szerény reálbér-emelkedésük csak úgy valósulhatott meg, hogy az ország folyamatosan eladósodott. Amikor már nem volt képes emelni a szocialista gazdaságvezetés a reálbéreket, *meg is bukott a szocialista rendszer*. (Lásd erről a 3. lábjegyzetben hivatkozott Botos József - Botos Katalin cikkünket.)

A nemzetközi pénzügyi helyzet – az USA monetáris politikája

Elérkeztünk harmadik nagy témakörünkhöz: a világ devizapiacain bekövetkező változásokhoz. Túl azon, hogy a magyar reform csak forintban tanította meg gondolkodni a magyar szakembereket, túl azon, hogy a KGST-ben nagy barterben kellett kereskedni, s mindez dollárimport többletet eredményezett, volt egy, a konvertibilis pénzpiac fejleményeihez kötődő oka is a magyar eladósodásnak.

A korszerűsítés céljára felvett 4 milliárd dollárnyi hitelt ugyanis iszonyatosan megrágította az időközben a nemzetközi pénzpiacon végbement változás, ***a dollárkamatok katasztrofális megemelkedése***. Ez hizlalta fel a rendszerváltás küszöbére 21 milliárd dollárra adósságunkat anélkül, hogy ebből akár egy cent többlet is jutott volna a magyar gazdaságnak! A folyamatos refinanszírozás devizanemeit is szerencsétlenül választottuk meg... ***Csak azért kellett újabb és újabb hiteleket felvennünk, hogy az adósságszolgálatot teljesíthessük.***⁷ A világméretű eladósodási folyamattal már 1987-ben foglalkoztam (nagydoktori értekezésemben.) Ma még sokkal többet tudunk arról, hogy mi volt az akkori világgazdasági helyzet oka. Az USA a hetvenes évek stagflációját radikális kamatemeléssel akarta gyógyítani, arra a közgazdasági tételre alapozva, hogy az infláció okozója a túlzott pénzkibocsátás. Ezt akarta fékezni a kamatokkal. Valójában azonban a végső cél az inflációval szemben küzdő munkás érdekképviselők letörése volt, mert a döbbenetes kamatemeléstől vállalatok tömege ment csődbe, s a munkások az utcára kerültek. (Ettől az időszaktól kezdve számítható -dokumentáltan – az amerikai *reálbérszínvonal* stagnálása, egészen napjainkig.)

A fejlődő, dollárban eladósodott országok tragikusan nehéz helyzetbe kerültek. Rajtuk 1989-ben a *Brady terv*⁸ segített, meg az, hogy a Greenspan vezette Fed drasztikusan lecsökkentette – majd negyed századra – az alapkamatot. (Napjainkban, amikor a Fed ismét kamatot emel, kiújulnak a fejlődő országokban – és nálunk is – a külföldi adósságszolgálati problémák.)

A nemzetközi statisztikai adatokból, a külföldi bankok közleményiből a rendszerváltozás idején már látható volt, hogy *fajlagosan hazánk volt a legjobban eladósodott ország a szocialista táborban.*⁹ Egy főre vetítve a mi adósságunk volt a legmagasabb. Azt is láttuk ugyanakkor – mint előbb bemutattuk – , hogy mennyire függött a magyar vállalatok működőképessége az ország fizetőképességének megőrzésétől. Ettől függött a foglalkoztatás, az emberek megélhetése.

Máig nem értem, hogy a rendszerváltás idején és a következő években hogyan nem tudták ezt legalább a közgazdászok, a szakmabeliek fölfogni.¹⁰ Késélen táncolt az ország a kormányzati ciklus első napjaiban... Még a magukat a konzervatív, a „nemzeti oldalhoz” soroló politikusok sem értették (értik), egészen napjainkig, hogy milyen következményekkel járt volna, ha nem

⁷ Hogy e téren milyen egyéb szakmai hibák voltak, külön elemezendő kérdés. (Lásd: Botos Katalin: A magyar eladósodás okai. Valóság, 2019. június).

⁸ A Brady terv 1989-ben amerikai kormánygaranciát adott a fejlődők új kötvénykibocsátásaira. Mi ilyen segítséget, sajnos, nem kaptunk...

⁹ Botos Katalin: Egy közép-európai kisállam nyomorúsága, avagy: hogyan lettünk az elsőkből utolsók. Közép-Európai Közlemények. Történeiszek, geográfusok és regionalisták folyóirata I. évfolyam 1. szám 2008/1., valamint: Pénzügypolitika-gazdaságpolitika. Tarsoly Kiadó, 2011.

¹⁰ PATAI Mihály – PARRAGH László – LENTNER Csaba: Magyarország a változó világban. Éghajlat, 2015.

tudjuk akkor a fizetőképességet fenntartani. Mindmáig hibáztatják az Antall-kormányt az „elszalasztott lehetőségért...” Egyedül a PM vezetése, Rabár Ferenc (és politikai államtitkára) látta világosan a helyzetet.¹¹ De ideje és alkalma nézeteinek érvényesítésére egyiküknek sem lett.

Még májusban, a parlament első ülése után, kénytelen volt a MNB a BIS-től, a Nemzetközi Fizetések Bankjától három hónapos áthidaló kölcsönt kérni, mert *számos bank kivonta betéteit Magyarországról*. Gondoljanak bele, mit jelentett volna akkor a fizetéseképtelenség, ha senkitől nem kaptunk volna újabb hitelt. Arra lettünk volna utalva, amennyi devizát a reálgazdasági javaink értékesítésével szerezni tudunk. Csakhogy *minden tevékenységünkhöz*, bármely piacra irányult is, importra volt szükségünk, amiért fizetnünk kellett. *Import hiányában rövid idő alatt leállt volna a termelés*. Nem lett volna tehát *mit* eladnunk, hogy devizát szerezzünk, a további import finanszírozásához. Az emberek munka nélkül maradtak volna, infláció, sőt, polgárháborús viszonyok alakultak volna ki. Ezt senki sem vállalhatta fel.

Volt ugyan egy javaslat arra, hogy a magyar vagyon fejében adósságcseré formájában rendeznék ezt a kérdést. Ez ügyben Antall József – Rabár Ferenc és Antall néhány közeli külföldi közgazdász barátja bevonásával – még a hatalomra kerülés előtt, Londonban folytatott tárgyalásokat. De olyan bizalmasan kezelték ezeket, hogy erről akkor *még én sem* kaptam tájékoztatást.

Mondhatja valaki, hogy a hitelezőnek is fáj, ha veszít, így talán érdekelt a kimentésünkben. Nagy Pongrác külföldről hazatért szakember hivatkozott ilyen példákra.¹² Lehetséges. De mi kicsi tétel voltunk a nagy banki hitelezők számára. Ők – tulajdonképpen – le tudták volna adósságunkat írni. Nyilván egy óriási ország adósságtömegét, mint mondjuk, Brazília, már nem, mert az túlságosan sok lett volna számukra. Ezekhez tehát nem hasonlíthatjuk a helyzetünket. De olyan országokéhoz sem hasonlítottunk, amelyekben a hitelezők országából érkeztek jelentős befektetések. Ezek a befektetők az adós országban lévő termelő vállalkozásaikat, beruházásaikat féltették. Valóban, meg is mozdultak érdekükben a nemzetközi szervezetek mentőakciói.

Nekünk továbbá, nem államközi hiteleink voltak, mint pl. a lengyeleknek, hanem banki és értékpapír formájú adósságaink, szórt tulajdonosok kezében. Ez is jelentős különbség volt. Nem politikai szempontokat mérlegelő testületek döntöttek a hiteleink sorsáról, mint például a lengyel kormányhitelekről az amerikai kongresszus. Ahol az ottani, erős lengyel gyökerekkel bíró lobby-csoport elérte, hogy *elengedjenek* bizonyos lengyel kormányadósságokat. Pontosabban, úgy fogalmazhatunk, az amerikai adófizetők átvállalták ezt az adósságot. Mi ezt nem tudtuk volna a rendszerváltás évében megjátszani. Nekünk nem voltak nyugati kormányhiteleink: magánbefektetők és – például Ausztriában – , sok kisbefektető vásárolt magyar állampapírt. (Magam láttam 1989-ben egy kis Raiffeisen bank hirdetését egy eldugott

¹¹ RABÁR Ferenc: A kötéltáncos magányossága. Válogatott írások. Budapest, Osiris, 2002; Botos Katalin: Rabár Ferenc igazsága. In: Felzárkózás, vagy lemaradás? Heller .Farkas Könyvek, 2015.

¹²Nagy Pongrác: A gazdasági rendszerváltás a kispadról. Akadémiai kiadó. 2004. (Sok rosszindulatú megjegyzéssel könyvében a kormány és kifejezetten személyem iránt...)

faluban – ahol akkor az Agrárkutató Intézet megbízásából a szövetkezeti mozgalmat tanulmányoztam – , hogy „Vegyen magyar állampapírt, jó befektetés!”)

Ha nincs hitel-megújítás, új betét-elhelyezés, a kibocsátani kívánt értékpapírok lejegyzése, akkor nem tudtuk volna fizetni lejárt adósságainkat, a befektetők pedig elveszítették volna megtakarításaikat. Nálunk meg leállt volna az élet. Ezt látva, ezért hangsúlyozta az MDF, és később az Antall kormány pénzügyi vezetése, hogy mindenképpen fizetni fogunk. Az volt az elgondolás, hogy az üzleti élet sikeres átállításával és megindításával képesek leszünk lassan „kinőni” az adósságokat, anélkül, hogy minden állami vagyont el kellene adnunk – különösen nem, *egy* külföldi kézbe. Azzal tisztában voltunk, hogy bizonyosan lesz, amit külföldieknek kell eladnunk, de a szórt tulajdonlás még mindig jobb alternatívának tűnt. A törekvés az volt, hogy *magánosítsunk* – de lehetőleg magyar tulajdonosnak! Nem holmi elmaradott szemlélet ez! Thatcher asszony kormánya is ilyen elvek szerint privatizált – Angliában.¹³

A politikai változástól az emberek azt várták, hogy a nagyobb szabadság valamivel jobb életet fog biztosítani, és semmiképp nem azt, hogy az utcára kerülnek. Egyáltalán nem értették a gyárak munkásai, hogyan lehet az, hogy noha ők szorgalmasan dolgoztak, a vállalataik terméke eladhatatlan. Aki ismerte a gazdasági struktúrát és a KGST pénzügyeket, az számíthatott erre...

1990. május 2-án összeült a Parlament. Két napon át a képviselők elmondták szűzbeszédeiket. Antall József vázolta a szándékait: az infláció mérséklése, az eladósodás megállítása – ezek voltak fő gazdasági vállalásai. Antall úgy fogalmazott: „mindezt csak egy olyan gazdasági növekedés teszi lehetővé, amelyik egy kétéves gazdasági átalakulás után évi 3-5 százalékos mértéket ér el. Gazdasági növekedés nélkül belesüllyedünk az adósságtengerbe, nem lennénk képesek Nyugat-Európa fejlett társadalmaihoz egyenrangú partnerként kapcsolódni”. A kormány vállalta, hogy „már az első évben megállítja az elszabadult inflációs folyamatokat, majd a hároméves időszak végére az infláció egyszámjegyűvé zsugorodik”.¹⁴ Hát ezt bizony, ilyen gyorsan nem sikerült. Csak a ciklus harmadik évében következett be az infláció mérséklődése, de még akkor se egyszámjegyűre...

Amit a kormány maga elé tűzött, az a *szociális piacgazdaság* megvalósítása volt. Ami a háború utáni német kereszténydemokrata kormányzat tevékenységének is a bázisát jelentette. Antall József tudatosan kereszténydemokrata elvekre épített társadalmat és gazdaságot kívánt megvalósítani. (Nem véletlenül idézik olyan sokszor a halála előtt elmondott szavait: „Keresztény Magyarországot akarok, mert csak annak van jövője...”) 1990-ben a magyar társadalom, s értelmiség *nem volt annak tudatában*, hogy a német szociális piacgazdaság is *éppen a visszafejlődésének szakaszában van*, és hogy a német modell is egyre közelebb kerül az amerikaihoz. (Ahogyan azt egy tanulmányában Kulin Ferenc kifejtette.¹⁵ De számos német gazdaságtörténeti elemzés is mutatja.) Így sajnos, éppen legfőbb igazodási pontunk vált bizonytalanná. Közben pedig a korábbi reform-baloldallal (melynek erős német gazdasági kapcsolatai voltak) sem realizálódott a remélt politikai együttműködés a külfölddel. (Egyébként ezt nem is értették a német üzleti körök. Ők a Németh Miklós-Horn kormánnyal korábban

¹³Yergin, Stanislaw: *Commanding Heights*. Simon and Schuster, NewYork, 2002,

¹⁴ Index, 1990: Antall megígéri, hogy nem megyünk csödbe. Haasz János, 2008 04.28.

¹⁵Kulin Ferenc: *Forradalom helyett*. Magyar Szemle Könyvek, 2018

kiváló kapcsolatokat áptak...) A magyarázat természetesen a magyar belpolitika sajátosságaiban rejtett, amelyet már ekkor a végletes megosztottság jellemzett: a baloldalon sem, és a liberális rendszerváltóknál sem tudták elviselni, hogy a rendszerváltás folyamata nem az ő forgatókönyvüket követte.

A leköszönő szocialista kormány 1990. május 17-én közölte a fenyegető adatokat: a gazdaság visszaesett, az ipari termelés az első negyedévben 5-6 %-kal csökkent, a munkanélküliség 100 ezer főre emelkedett. Tehát: *infláció, munkanélküliség, eladósodottság...Ezekkel kellett*

küzdenie az új kormánynak, 1990 első felében. Sőt, a rendszerváltás egész első ciklusában

És nem kis elismeréssel jegyezhetjük meg: mégis talpon maradt.

Csongrád, 2025. május